

GÜMÜŞHANE VE ÇEVRESİNDEKİ TARİHİ KALINTILARIN KORUNMALARI VE RESTORASYONLARI İLE İLGİLİ DÜŞÜNCELER

Salih ÇUBUKÇU

Doğu Karadeniz Bölgesinin iç kesimlerinde yer alan Gümüşhane İli, Prehistorik devirlerden beri önemli yerleşim izlerinin bulunduğu bir bölge olarak dikkati çekmektedir. Bir yandan Trabzon, Giresun ve Rize gibi sahil şehirleri, bir yandan da Erzurum, Erzincan gibi Doğu Anadolu Bölge illeri ile komşu bulunması Gümüşhane'nin ılık ve bol yağışlı geçen Karadeniz iklimi ile soğuk, sert ve kurak geçen karasal iklimden etkilenmesini sağlamıştır.

Tüm medeniyetlerin kurulup gelişmesinde önemli rol oynayan göl ve akarsu kenarları, iklim, deniz seviyesinden yükseklik, bitki örtüsü gibi coğrafi faktörler, Gümüşhane ve çevresinde de medeniyetlerin kurulmasında etkili olmuştur. Böylece şehrin kurulduğu yıllardan günümüze kadar geçen dönemde çevrede kurulmuş pek çok devletin bu çevreyi de kontrolleri altında bulundurdukları anlaşılmaktadır.

Prehistorik devirleri takiben Hitit, Urartu, Pers, Sasani, Roma, Bizans, Emevi, Abbasi, Rum ve Pontus Devletleri ile Selçuklu, İlhanlı, Akkoyunlu ve Osmanlıların egemenlik sınırları içinde bulunan Gümüşhane ve çevresinde bu devletlerin geliştirdikleri medeniyetlerin canlı izlerini bugün de bulmak mümkündür.

Gümüşhane, tarihte Türklerle ilk defa 1048 M. yılında tanışmıştır. O yıllarda Erzurum-Bayburt üzerinden gelerek Trabzon'a akınlarda bulunan Selçuklu ordularının komutanı Tuğrul Bey'in çevreyi kısa bir süre için Selçuklu topraklarına kattığı bilinmektedir. Daha sonraları çevredeki Türk beylikleriyle Rum-Pontus Devleti arasında çekişmelere sahne olan Gümüşhane ve Çevresinde Türklerin kontrolü zamanla artmış ve 1461 yılında Fatih'in Trabzon'u fethi ile birlikte çevrede tam ve kesin olarak Türk hâkimiyeti kurulmuştur.

Daha XI. yüzyılda birdenbire sayıları artmış olan Selçuklu yapılarının varlığından Bayburt'un Gümüşhane'ye oranla daha gelişmiş ve stratejik öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Çevrede Türklerin hakimiyetinin giderek artmasıyla birlikte Gümüşhane'nin tarihteki gerçek yerini aldığı bilinmektedir. XVI. yüzyılda Türk eserlerinin sayılarındaki artış, Gümüşhane'nin önemli bir gümüş üretim merkezi oluşu ile sıkı sıkıya bağlantılıdır. 1534 yılında tran seferine giderken buradan geçen Kanuni Sultan Süleyman'a çevredeki gümüş ocaklarının varlığının bildirilmesi üzerine Sultan'ın üretimin geliştirilmesi ve her türlü imkanın artırılması konusunda emir vermesi sonucu şehrin nüfusu ve üretim kısa sürede artmıştır. Nüfusun artmasında ocaklarda çalışan halka çeşitli vergi muafiyeti yanında bazı sosyal ve ekonomik hakların sağlanmış olmasının da büyük rolü olmuştur. Nitekim hakim unsur olan Türklerle, azınlıkların da aynı haklara, hatta bazı azınlıklara daha fazla imtiyazların da sağlanmış olması sonucu, halk arasında iyi bir sosyal denge kurularak ve toplumların ihtiyacı olan yapıların sayısında da hayli artışlar olmuştur.

XIX. yüzyıl ortalarında 60 bine kadar çıktığı bilinen Gümüşhane nüfusunun aynı yüzyılın sonlarında vukubulan bir sel felaketi, arkasından da Rus işgali ve halkın çeşitli yerlere göç etmesi sonucu merkez nüfusu çok azalmıştır. Kurtuluş savaşımızın başladığı yıllarda gümüş ocaklarında çalışanların sayısı çok azalmış, üretim de durma noktasında idi.

Yukarıda coğrafi, tarihi ve sosyo ekonomik durumuna kısa da olsa değindiğimiz ve tarihin ilk çağlarından beri pek çok medeniyete yurtluk etmiş olan Gümüşhane'de eski devirlerin izlerini taşıyan pek çok eser günümüze kadar ulaşmıştır. Başta kaleler, burçlar, gözetleme kuleleri gibi askeri amaçlı tesisler olmak üzere manastır, kilise, şapel, ayazma, cami, gibi dini yapılarla hamam, köprü, han, türbe, kümbet, çeşme, konak ve evler gibi sivil ve sosyal amaçlı yapılar; gerek şehir merkezinde gerekse il hudutları içerisinde devrinin özelliklerini yansıtan tarihi kalıntılar olarak dikkat çekmektedirler.

XIX. yüzyıl sonlarında Eski Gümüşhane'nin kısmen boşaltılması ve bugünkü Gümüşhane'nin kurulduğu vadiye inilmesi sonucu, Eski Gümüşhane'de kullanılmayan binalar da kendi hallerine terk edilmiştir. Çocukların oyun alanı olarak seçtikleri bazı yapılar gün geçtikçe tahrip olmaya devam etmektedirler (Resim 1). Günden güne çevrenin hızlı bir şekilde ıssızlaşması sonucu, yer yer tepelerinden, ortalarından,

kaidelerinden yıkılan minarelerle, çatıları sökülmüş, duvarları yıkılmış yapılar Eski Gümüşhane'ye bir hayalet şehir görüntüsü vermişlerdir.

Şehir merkezine yakın olan ve şehrin kuruluşu ile aynı dönemden kaldığı tahmin olunan Canca kalesi için Evliya Çelebi, seyahatnamesinde "Kaleside câ-be câ münhedim olmadadır. Bir âli peşte üzerinde murabba üç-şekil bir kaledir..." diyerek kalenin daha XVII. yüzyıl ortalarında bile harap olmaya yüz tuttuğunu belirtmektedir. Volkanik kayalar üzerinde yükselen ve üç bölümden oluştuğu anlaşılan kaleyi gören Cumdut' da kalenin görünümünden ürkmüş ve onu orta çağın dev kalelerine benzeterek hayretini gizleyememiştir.

Canca kalesinden başka çevrede uzak yakın pek çok kale ve gözetleme kulesi, geçmişin hatıralarını taşımakla birlikte Osmanlı döneminde geçirdikleri kısmi onarımlarla günümüze kadar ulaşmış olup, hemen hepsi tarihi güzelliğine, estetik değerlerine kavuşturulacakları günleri bekliyor gibidirler.

Şehrin hemen yanında Bağlarbaşı semtinde bulunan Akçakale, (Resim 2) Merkez İlçenin Dağteke Köyünde bulunan çok güzel bir mimari görünümü olan Kov Kalesi, son derece engebeli bir kaya üzerine yerleştirilmiştir. Ne acı ki diğer kalelerin basma gelen tahribat bu kalenin de başına gelmiştir. Kale Bucağından geçen İran transit yolu üzerinde yer alan sarp bir kayalığa tünemiş gibi görünen Keçi Kalesi (Resim 3) (Kovans-Kokanes), İkisü köyü Kalesi, Edire Kalesi define arayıcıları tarafından tahrip edilmiş ve iki dağın arasındaki bir geçidi kollayan Kodil Kalesi, Torul yakınlarında yer alan Coloşana veya Bahçelik Köyü Kalesi, Yalınkavak yada Somyana Kalesi, Işık (Bayana) Kalesi, gibi kaleler Erzurum-Trabzon yolunun Gümüşhane Zigana arasındaki geçidi kollayan, gerektiğinde yol emniyetini sağlayan Torul Bölgesi kaleleri olarak bilinirler.

Torul yakınlarında yine bir geçidi tutan Avliyana (Gümüştüğ) Kalesi çevresinde yapılan izinsiz kazılarda Bizans devri ağırlıklı olmak üzere çeşitli dönemlere ait silahlar, sikkeler, keramik parçaları gibi buluntular tarihi eser yağmacılığının boyutlarını göstermektedir. Buralarda en azından Kültür-Turizm Bakanlığının izinleriyle, uzmanların gözetiminde sistemli kazı ve araştırmaların yapılması, hem Anadolu kültürüne bir hizmet, hem de tarihi kalıntıların gelişigüzel tahribatını önleyecek bir önlem olacaktır.

Gümüşhane çevresinde yer alan Ardasa, (Resim 4) (Torul Kalesi) Koryana (Kirazlı) kaleleri de adından söz edilmesi gereken ve define

avcılarının insafına terk edilmiş, her geçen gün biraz daha küçülen, taşlan eksilen kalelerdir.

Yukarıda saydığımız kale ve gözetleme kulelerinden başka, bölgede dikkati çeken eski yerleşim yerlerini süsleyen manastır, kilise, şapel, ayazma gibi Hristiyan dönemi yapıları da bulunmaktadır. Şehir merkezinin kuzey doğusunda yer alan her türlü tabiat güzelliğinin yanı sıra tavanları çökmüş bir kaç tane kilise, yontma taştan yapılmış çeşmeler ve bunlara benzer 200-300 civarında tarihi bina kalıntısı olan Santa harabeleri bunlardan ilk akla gelenlerdir. Aydın-tepe (Hart) ilçesinde ortaya çıkan ve son yılların önemli arkeolojik keşiflerinden biri olarak değerlendirilen yeraltı şehri, taşınmaz kültür varlıklarının Anadolu-muzda ne kadar yaygın olduğunu gösteren son örneklerden biridir. Bu ve benzeri değerlerin bilimsel şekilde ve geniş ölçüde araştırılarak harita ve planlarının çıkartılması ve yeteri derecede tanıtılması bu tür top>-lantıların fayda ve önemini ortaya koymaktadır.

Santa'da başta Manastır olmak üzere pek çok kahntı, Hasar e (Yeşildere) Köyü George Ch-manastırı. Hudra (Alemdar) köyü, Kabaköy, Kırkkilise köyü kiliseleri Olucak (tmera manastırı) gibi pek çok Hıristiyan dönemi yapısı da ilgi ve tamtım beklemektedir. (Resim 5) Murathan oğulları zindanları olarak bilinen ve tarihin ilk dönemlerine ışık tutacak kültür kalıntıları da turizm, ekonomi ve estetik değerleri yönünden yerli ve yabancıların dikkatini çekecek özelliklere sahiptirler.

Ayrıca merkez ilçeye bağlı Pirahmet Köyü'nde bulunan Pir Ahmet Baba Türbesi, ile Tekke Köyünde bulunan Baba Çağırğan türbelerinin birer arapça yazılı kitabeleri mevcuttur. Bu kitabeler okunduğunda Osmanlı dönemi eserleri oldukları anlaşılmaktadır. Bu türbeler de onarım ve bakım için ilgi beklemektedirler.

Kökleri çok eskilere uzanan pek çok kale, yerleşim yeri, manastır, yeraltı şehri, mağara gibi bu kalıntılardan başka asıl konuya gelmek istiyorum. Bu hepimizin ortak derdi olan ve yukarıda hayalet-şehir olarak nitelendirdiğim eski Gümüşhane'nin durumudur.

Vadinin iki yanına serpiştirilmiş harabeler halindeki tarihi kahntı-yamaçlarda birer âmâ gibi boş gözlerle insanları süzen kayalıklar arasındaki gümüş ocakları (Resimler) Eski Gümüşhane'ye ürpenici bir manzara vermektedirler. Buranın Osmanlı döneminden kalan en eski yapısı olduğunda tereddüt göstermediğimiz Süleymaniye Camii (Resim 6), Gümüşhane'nin XVI. yüzyıldan kalan en sağlam yapısıdır. Bu bakımlı-

lığı harabe olmayan anlamında kullanmak istiyorum. Çevresi bomboş bakımsız, yer yer onarımı gerektiren duvar ve çatı kâması ile Süleymaniye Camii'nin, en son içindeki hakların çalınmış olması bu tür toplantıların halkın eğitimleri yönünden ne kadar gerekli olduğunu vurgulamaya yeter sanırım. Düzgün dikdörtgen planlı ve içten düz, dıştan eğimli çatı ile örtülü cami, içten mihraba dikey üç sıra halinde sütunlarla bölümlenmiştir. Güney doğusunda duvara bitişik sivri kemerli çeşmesi ve kalın, silindirik gövdeli minaresi ile Kanuni dönemi taş minareleriyle benzerlik gösterir.

Süleymaniye Camii yakınında bulunan minaresiz ve oldukça harap durumdaki küçük (Paşa) camii, moloz taştan, kare alan üzerine, trmp- larla oturan tek kubbeli bir yapıdır. XVI. yüzyıl sonu XVII. yüzyıl başlarına tarihlenebilen bu yapının üzerinde tarihi ile ilgili herhangi bir kitabe ve belge mevcut değildir. Minaresi bulunmayan bu yapı da kendi haline terk edilmiştir.

Aynı yerde bulunan isimsiz minareler, bir zamanlar içleri insanlarla dolup taşan ibadethanelerin hazin birer numunesidirler. Zamanın kadir kıymet bilmez insanların tahribine, vurdum duymazlığına, adam sendecüğüne karşı inatla direnerek ayakta kalmayı başarmışlardır. Ne var ki mihraplarda, eşiklerde, sütun diplerinde, minberlerde hazine arayacak kadar bilgisiz, cahil, eğitimsiz kör kazmacıların tahrip ettikleri eserlerin sayısı yüzleri bulmaktadır. Bazan temel diplerinde bile hazine arayacak kadar hasta ruhlu insanların bu tür yapıların izlerini bile yok edercesine taşları sökerek, öteye beriye atmaları sonucu yapıların plan ve örgü şekillerini bile tanımak güçleşmektedir.

Eski Gümüşhane gibi göz göre göre tabiatın ve insanların tahribatına bırakılmış yüzlerce, binlerce, onbinlerce eser, son 70-80 yıl içinde maalesef ortadan kaldırılarak yerleri ya arsa haline ya da bostan haline getirilmiş, ya da yerlerinde derme çatma, düzensiz plansız beton binalar yükseltilmiştir.

Aynı yerde Osmanlı döneminden günümüze ulaşan bir çok hamam (Resim 7), ev, köprü, manastır, kilise, konak, türbe, mezarlık gibi yapılardan da bugün ne oldukları anlaşılmayacak bir kaç duvar ve temel izi kalmıştır. Eski Van, Besni, Niksar, Harran vb. pek çok şehrin basma gelen Eski Gümüşhane'nin de başına gelmiştir. Hiç olmazsa ayakta olanlar kurtarılsa...

Sivil mimarının en güzel örneklerine tanık olduğumuz eski ve yeni Gümüşhane'deki harab evlerin kurtarılması, halen kullanılmakta olan-

ların da dikkatlice onanmalarının sağlanması, yangın gibi afetlerden korunmaları gerekmektedir. (Resim 8) Eski Gümüşhane'nin ortasından akan derenin iki yanını süslemekte olan konaklardan günümüze ulaşan Zeki KADıRBEYOGLU konağının restorasyonunun mutlaka ve en kısa zamanda yapılması gereklidir. (Resim 9) Her geçen yıl biraz daha yıkılmakta olan bu konağın üç yıl önceki görünümü ile bu günkü görünüm arasında farklar vardır. Gene merkeze bağlı Sarıçiçek (tşkilas) Köyünde bulunan ve 1875 yılında inşa edilmiş olan birbirinden güzel iki konuk odası ahşap işlemeciliğinin harikulade güzel örneklerini sergiler. (Resim 10).

Gümüşhane ve çevresindeki tarihi-eserlerin sayısı pek çok ilimizdeki kalıntılardan kat kat fazladır. Bunların hepsinin adını ve durumlarını burada tek tek ifade etmeye böyle kısıtlı kongre ve sempozyumların dakikaları yetmez. Ancak dilek ve temennilerimizle ilgili düşüncelerimizi önce Gümüşhane'nin, sonra da bütün Türkiye genelinde şöylece maddeleştirebiliriz.

1- Öncelikle Eski Gümüşhane'de bulunan eserlerin insan eliyle yapılan tahribatının azaltılması, en azından buralardaki yapılardan kalkanların koruma altına alınması. Buraların çocukların, yoldan gelip geçenlerin oyun yada saklanma yeri olmaktan kurtarılması,

2- Gümüşhane'de bir müze açılması, bu şehrin ve kalıntılarının Müzenin korumacılığına bırakılması.

3- Üniversitelerimizle, restorasyonla ilgili kurum ve kuruluşlarla bağlantı kurarak Eski Gümüşhane'de yüzey araştırması, kazı, restorasyon gibi çevreyi ve yapıları koruyucu çeşitli girişimlere destek vermek, inanıyoruzki amacına uygun bir restorasyon, bunların korunması için en iyi yoldur.

4- Tarihte ve günümüzde hiç bir zaman önemini yitirmeyen eski tarihi ipek yolunun üzerinde bulunan kalelerin, kulelerin, kalıntıların, peyderpey onarımlarının yaptırılması (Bayburt Kalesinde olduğu gibi) gerekmektedir.

5- Halkın eğitim seviyesini yükseltmek amacıyla bölgesel veya yaygın olarak kongre, sempozyum, konferans v.b. gibi çeşitli yol ve vasıtalarla yayınlara önem ve ağırlık verilmesi, en azından mihrap, minber, eşik, minare gibi camilerin önemli unsurlarında hazine olamayacağının cahil insanlara ve kör kazmacılara anlatılması.

6- Başta camiler olmak üzere çeşitli tarihi yapılar içindeki, Kurban, yazı, rahle, kürsü, minber, süslemeli taş, alem, kandil, şamdan, halı, kilim, kabartmalı, süslemeli taştan kitabeler gibi taşınabilir kültür varlıklarının koruma altına alınması, bununla ilgili olarak namaz vakitleri dışında camiilerin açık bulundurulmaması hususunda cami görevlilerine direktifler verilmesi gerekmektedir. Saygılar sunarım.

FAYDALANILAN KAYNAKLAR

W. Lamb: *"The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours"* Anatolian Studies, London 1954, C.V.

Marco Polo: *The Travels of Marco Polo Venetian*, London, Toronto 1926

D. Winfield: *"A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the thirteenth Century"* Anatolian Studies, London 1962 C.

XII.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, îst. 1970 C. IV.

Pars Tuğlacı: *Osmanlı şehirleri "Gümüşhane"* Mad. 1st. 1985.

O. Turan: *"Bayburt"* Mad. İslam Ansiklopedisi, C. IV.

Gülyüz (Akagün) Uslu: *Gümüşhane ve çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri*, İstanbul 1980.

Coşargül Cürer: *Gümüşhane'de bulunan Osmanlı Devri Eserleri*, Atatürk

Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bitirme Tezi, Erzurum 1981.

C. Texier: *Description de L' Arménie, La perse, La Mésopotamie*, Paris 1842.

V. Cuinet: *La Turquie d'Asie, Géographie Administrative*, Paris 1891-1894

C. IV.

F.E. Cuğmont: *Studia Pontica II, Voyage d'Exploration Archéologique Dans Le Pont et La Petite Arménie*, Bruxelles, 1906.

S. Özcan San: *Rusların Gümüşhane İlini İggali*, Ankara 1987.

A. Bryer, D. Winfield: *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos, Washington*, 1986, C. 1-11.